

Приказ

Обичаји и песме Срба у Турској

Иван Степанович Јастребов, *Обичаји и песме Срба у Турској, у Призрену, Пећи, Морави и Дебру*. Прир. Валентина Питулић и Бошко Сувајџић. Београд, Нови Сад: Удружење фолклориста Србије, Службени гласник, Матица српска, 2020, 613 стр.

Дела знаменитог Ивана Степановича Јастребова (1839–1894), фолклористе, етнолога и историчара, настајала у другој половини деветнаестог века, од изузетног су значаја за српску културу. Однедавно, захваљујући крупном издавачком подухвату Службеног гласника, поново су у фокусу научне и културне јавности. У оквиру Гласникове библиотеке Саборник (уредник Борисав Челиковић) објављена су Јастребовљева дела *Стара Србија и Албанија: забелешке с путовања* (2018. године, 4. издање 2020. г.) и *Подаци за историју српске цркве и народа: из путничких записника* (2020). *Обичаји и песме Срба у Турској*, објављени у оквиру исте би-

блиотеке у поузданом преводу Весне Смиљанић Рангелов и редакцији Валентине Питулић и Бошка Сувајџића, затварају Јастребовљево трокњижје о српској народној култури, историји и традицији на просторима Старе Србије, Македоније и Албаније. Уз Службени гласник, као суиздавачи овог издања јављају се Матица српска и Удружење фолклориста Србије, који су и у досадашњем свом раду указивали на значај Јастребовљевог рада и његово место у токовима српске и словенске фолклористике (суорганизатори научног скупа посвећеног фолклорној баштини Срба са Косова и Метохије и делу руског научника и суиздавачи зборника радова са тог скупа: *Савремена српска фолклористика V. Фолклорно наслеђе Срба са Косова и Метохије у словенском контексту*).

Јастребов је своје теренске записе народних умотворина и описе обичаја и веровања Срба из оновремене Турске први пут објавио 1886. године у Санкт Петербургу, под насловом *Обычаи и пѣсни*

турецкихъ сербовъ, при чему су записи умотворина остали у оригиналу. Дело је наишло на изванредан пријем, па је 1889. изашло допуњено издање, према којем је приређен и овај први српски превод. Настала током дугогодишњег дипломатског службовања у Скадру, Призрену, Јањини и Солуну, Јастребовљева збирка народних умотворина, обичаја и веровања израсла је из непосредног контакта са носиоцима традицијске културе, па се одликује свежином, непосредношћу и аутентичношћу. Са изоштреним оком за детаље и приповедачким талентом, Јастребов је оставио драгоцене податке о фолклорној култури хришћанског становништва Старе Србије. У његовим записима текстови народних умотворина дати су заједно са описом контекста извођења, а доводе се и у везу са ширим друштвеним и културноисторијским кретањима. Јастребов се трудио да донесе саму грађу, али је повремено наступао и с позиције научника коментаришући генезу и смисао одређених обичаја, веровања, мотива, језичких одлика, те давао компаративне напомене (ареалне и временске). Понекад је знао да заузме и критички став, да проговори с позиције носиоца грађанске културе, па и да се подсмехне или зачуди неком обичају. Али, тиме његова сведочанства постају још драгоценија, лишена (свесне) тенденциозности.

Јастребовљево дело отвара се прегледним предговором у којем аутор образлаже нека од својих сакупљачких начела и методологију. Он своје дело поставља у контекст српско-бугарског спора око Македоније и заузима полемички став према одомаћеној бугарофилској струји руске фолклористике, лингвистике и етнологије у којој је, према речима аутора, „постало уобичајено да се појам Македоније повезује са схватањем да ту земљу насељавају Бугари, па се није ни помишљало да у њој живе Срби“. Јастребов утемељено и зналачки говори о различитим притисцима које Срби и српско име трпе у овим поробљеним крајевима. Комбинујући непосредне увиде с терена са научним знањима свога доба и својим дипломатским увидима, аутор указује на домете бугарске пропаганде и бугаризације, открива механизме (ре)креирања националних и етничких идентитета и све то доводи у везу с доминантним дискурсом руске науке, штампе и јавног мњења свог доба. Полемичка нота (против „бугаромана“) одредиће и кључне тачке Јастребовљевог предговора, па ће у њему доминирати језикословна питања (у складу с тезом о језику као критеријуму етничке интеграције и дистинкције). Нарочита пажња посвећена је фонетским одликама језика песама, фонемама *ћ*, *ђ*, *џ* као дистинктивним одликама српског гласовног система и начинима њиховог писања употребом старих графема.

Обимну грађу аутор је организовао ослањајући се на народно-хришћански календар и обичаје животног циклуса, при чему је

уочљиво да је највише грађе везане за зимски и пролећни обредно-обичајни комплекс, док међу обичајима животног циклуса првенство има свадба. Од овог принципа излагања грађе аутор је делимично одступио износећи бројне, жанровски хетерогене умотворине које именује као „песме за све прилике“, а под којима подразумева песме „које се певају приликом обичних забава током целе године“. Од календарског принципа се одступило и приликом описа обичаја везаних за славу којима Јастребов отвара своје дело. Полазећи од значаја који прослава крсног имена има у српском народу и издвајајући овај обичај као дистинктивно обележје српског етноса, Јастребов детаљно описује обичајне радње којима се одликује слава, наводи песме које се певају у различитим етапама славског обичаја, при чему неретко истиче своју позицију сведока. Јастребов доноси описе обичаја који прате прославу славе у призренском, моравском и дебарском крају. Пошто опише припремне радње (спремање колача, кољива, свеће, набавку тамјана, вина, јелеја), аутор представља сечење колача, славску трпезу, напијање у славу, етикецију која влада међу гостима, обичајне радње и веровања. Ови описи проткани су и записима лирских песма, здравица и благослова. Иако истиче да се с особитом радошћу о славама певају „старе јуначке песме“, у оквиру описа славских обичаја Јастребов их не наводи.

Опис зимских обредно-обичајних радњи, уз навођење песама које те активности прате, у потпуности одговара народном календару. Опис отпочиње приказом обичаја везаних за прославу Светог Игњата, а завршава се описом Поклада. Између ових двају граничних празника зимског циклуса, аутор је описао обредно-обичајне радње при коледану, на Бадњи дан, Божић, Василицу и Богојављење. Описе је допунио записима песама које се изводе на ове празнике. Коледарским песмама илустроване су етапе обредног опхода коледара. Божићни обредно-обичајни комплекс детаљније је приказан упоредним описом обичаја у Морави, Средској и Сиринићкој жупи, Пећи, Призрену, селима Призренског Подгора и Дебру. Занимљиво је да је фонд песама које се певају о Божићу жанровски шароликији од оног описаног код Вука Караџића. У селима Призренског Подгора на Божић, пре зоре, девојке певају песме на ранилу. За разлику од полетности и ведро расположења коледарских песама које су усмерене на призивање обиља, рађања и плодности, овде налазимо и тамније тонове (девојачка туга за братом, вила устрели јунака). Опис божићних обичаја у Дебру пропраћен је већом руковети жанровски разноликих песама које се у овом крају изводе на Божић, после ручка. Поред лирских овде налазимо и епске (мегдани, различити типови јуначких женидби) и епско-лирске песме (легендарне и, нарочито, новелистичке с мотивима женске победе). Међу

епским песмама предњаче оне о Марку Краљевићу. Неке од њих уносе нове мотиве у Маркову епску биографију, а занимљива је она у којој се успоставља породична веза између Марка и Змаја Огњеног Вука (ожењо се Марковом сестром). Међу овим песмама налазимо и варијанте чувених Вукових песама, као што су *Женидба краља Вукашина* и *Бола-ни Дојчин*. С друге стране, као пример песама које се на Божић певају у Призрену, наведене су само лирске песме за које је истакнуто и да се певају у колу. Међу њима доминирају љубавне песме. Руковет религиозних лирских песама из села Галичник (код Дебра) наведена је у склопу обичаја о Богојављењу.

Обичајима о Великом посту отвара се пролећни обредно-обичајни циклус, у оквиру кога су описани још и лазарице, васкршњи празници (Страсна недеља, Васкрс), Ђурђевдан, Јеремијиндан, Руса среда, Видовдан. Међу обичајима о великим хришћанским празницима током Великог поста (Тодорова субота, Четрдесет мученика, Благовести) издваја се паљење обредних ватри које прати певање лирских песама „на ранило“. За разлику од претходних божићних песама на ранилу ове су ведре, са шаљивим елементима. У њима се љубавни мотиви мешају с онима којима се призива плодност. Занимљиво је и како се једна епска песма о Марку због своје теме везала за обележавање Великог поста. Реч је о чувеном мотиву ослобађања робља (Крстић, N 1,2,1). Марко, пошавши да се причести, сретне поворку робља и пошто не успе да их откупи, потегне мач и прекрши пост, али учини духовни подвиг. Пре васкршњих празника Јастребов детаљно описује обред лазарица, „путујуће оперете“, и доноси приличан број записа лазаричких песама из Призрена, Хоче, Средске жупе, Дебра. Јастребовљево казивање о Васкрсу, за разлику од оног о Божићу и слави, сажето је, описи обичаја уступили су место записима лирских песама (уз понеки епски фрагмент или епско-лирску песму) које се певају при прослави овога празника у гњиланском крају, Средској жупи и Дебру. Певање ових песама често је праћено играњем кола, а занимљиво је да у њима ретко срећемо легендарне, хришћанске мотиве. Ђурђевдан и ритуалне радње које га прате у знаку су плодности, наглашене су и профилактичке радње везане за стоку, као и значајна улога биља у обичајима о овом празнику (кићење биљем, бербa, лечење). Јастребов наводи неколико биљарских песама из дебарског краја и једну нетипичну из Призрена. У овом случају реч је заправо о епско-лирској песми о обљубљеној посестрими која се највероватније везала за биљарице због уводне ситуације (девојка залута у гори берући биље). У збирци се налазе и лирске песме које се о Ђурђевдану певају у Призрену, Призренском Подгору, околини Гњилана, по селима Косова поља, најчешће уз обредно љуљање. Међу њима су најбројније љубавне, а поједине

се приближавају печалбарским песмама. Ни у једној од ових песама, међутим, не налазимо лик коњаника и змајеубице карактеристичан за традицијску представу о Светом Ђорђу. Казивање о Јеремијиндану, Русој среди и Видовдану је сажето, сведено на неколико веровања. Поводом празновања Светог Јеремије истакнуте су обичајне радње усмерене на заштиту од змија, док је обредно чишћење куће у фокусу казивања о Русој среди. Видовдан је поменут тек узгредно, о њему се говори као о празнику сећања на косовске страдалнике, док је паганска основа празника занемарена, чак се истиче да се „на овај дан не ради ништа што би било вредно нарочите пажње“.

Додоле су једини обред летњег циклуса који помиње Јастребов. Слично као и у случају коледара, и овде је примећено да се обичај изводи у срединама с већинским хришћанским становништвом, док у мешовитим срединама улогу додола преузимају Роми. Описом обичаја у време жетве, које се поклапа са крајем летњег и почетком јесењег циклуса, затвара се Јастребовљево излагање грађе према народно-хришћанском календару. Међу песмама које се певају издвајају се желтачке и љубавне, понекад и са шаљивим мотивима, у појединима се препознаје обредна основа која за циљ има заштиту поља од непогода.

Најобимнију групу песама Јастребовљеве збирке чине жанровски различите песме, невезане за одређени обредни или обичајни контекст, које Јастребов именује као „свакидашње“ или песме „за све прилике“, а које су сакупљене по селима Мораве, Косова поља, Сиринићке и Средачке жупе, затим из Дебра и Призрена. Међу овим песмама највише је лирских, и то љубавних, а налазимо и религиозне и шаљиве лирске песме. У овој скупини су и епске песме о различитим типовима јуначких женидби, ослобађања из тамнице, ослобађања робља, с мотивима јуначког попевања кроз гору, узимања у војнике. Доминирају песме старијих времена, а најопеванији јунак је Марко Краљевић. За цара Душана везане су две песме с наглашеном хришћанском стилизацијом – реч је о варијантама о зидању Дечана и пропасти царства због царевих грехова. Овим песмама блиске су историјске и легендарне баладе које употпуњују руковет „свакидашњих“ песама.

Док се у опсежнијем делу своје збирке Јастребов држао календарског принципа као критеријума класификације грађе, у другом делу он ће посегнути за излагањем грађе према животном циклусу. Описани су свадбени обичаји и обичаји приликом рођења и погребца, уз навођење народних умотворина које их прате. Свадба је врло исцрпно описана. Највише пажње поклоњено је приказу свадбених обичаја у Призрену и Дебру, одакле је највише и песама. Указано је и на неке локалне варијације обичаја у Пећи, Морави, селима пећког и призренског краја. У опису свадбе наглашенија је социјална позадина обичаја.

Јастребов оставља драгоцене податке о патријархалним погледима на брак, указује и на економску страну брака и њоме условљене обичаје. Описују се све етапе свадбе, од просидбе до првича, и паралелно се приказују дешавања у младожењиној и младиној кући. Како је песма пратила сваки сегмент свадбе, наведени су и бројни записи песама, урођени у контекст у ком се изводе. Реч је о различитим врстама лирских свадбених песама са широким спектром осећања, од величања девојачке лепоте (нарочито приликом описивања припремања младе и њеног руха), изражавања благослова, веселих тонова који прате полазак по девојку и њено довођење у младожењин дом до тужбалички интонираних песама којима се млада опрашта од дома. Занимљиво је да се међу песмама певаним на девојачкој вечери у Призрену нашла и једна епска песма о неверној љуби, као и неколико новелистичких песама с мотивима женске победе.

За разлику од свадбе, обичаји при рођењу и погребу приказани су у општим цртама и делују незаокружено. Говорећи о рођењу, Јастребов ће приказати различите профилактичке радње при порођају и четрдесет дана по њему. Укратко су приказани и обичаји приликом прве стриже. Поводом погребних обичаја илустроване су неке од радњи које треба да омогуће безбедан прелазак покојникове душе и заштите заједницу живих. Указано је на начине жаљења и неке специфичности погребних обичаја при смрти домаћина или детета.

Збирка народних умотворина затвара се загонеткама и изрекама које је Јастребов унео у друго издање. Загонетке су сакупљене у Средској жупи, призренском, пећком, косовском, скопском, тетовском крају, као и у Дебру, Велесу, Струги, Прилепу, док су изреке, којих је тек неколико, из Велеса и Прилепа. Ове жанрове Јастребов је унео желећи да удовољи Јагићу, који се подстакнут првим издањем заинтересовао за језичке одлике песама, па је саветовао аутора зборника да донесе и записе изрека, прозе и свакодневног говора. Овај последњи облик Јастребов је илустровао збирком писама упућених руском конзулату у Солуну („Писма Срба у Турској“). Јастребов инсистира на српским језичким одликама овдашњих говора, па збирку писама отвара одломцима из средњовековних писама српских владара, „да би читалац могао видети до ког степена су она слична по језику, ортографији и конструкцији изреченог“. Писма, међу којима је највише писама црквених великодостојника, у српском издању дата су фототипски. Она представљају драгоцену грађу не само за језичку историју и дијалектологију него и за нашу културну и друштвену историју деветнаестог века.

Јастребовљево издање било је опремљено речником непознатих речи (архаизама, историзама, локализама) и неопходним регистрима

(именски и регистар имена места). Оригинални регистри у српском преводу допуњени су додатком речнику који је израдила Весна Смиљанић Рангелов. У додатку се углавном нашла изворна лексика везана за обичаје и обредне радње које су описане у Јастребовљевим прилозима. Издање је допуњено и каталогом места у којима су записане песме (каталог сачинила Гордана Ђилас). Научну апаратуру српског издања допуњује и синтетички, прегледни поговор који су сачинили приређивачи Валентина Питулић и Бошко Сувајцић. У поговору се Јастребовљев рад у области фолклористике, етнологије и историје синхронијски и дијахронијски контекстуализује и сагледава на фону ширих културних кретања деветнаестог века. *Обичаји и песме Срба у Турској* посматрају се у вези с осталим Јастребовљевим радовима. Прати се рецепција овог дела у научној и културној јавности од првог издања па практично до нашега доба. Такође, указано је на Јастребовљеве методолошке принципе и критеријуме класификације грађе, а представљена је и сама грађа која се сагледава и у вези с Ерлангенским рукописом и Вуковим збиркама.

Јастребов се својом збирком укључује у низ Вукових следбеника и значајних деветнаестовековних фолклористичких подухвата (углавном истакнутих појединаца) којима се тежи сакупљању и презентовању фолклорне грађе нашег народа у свој њеној регионалној разуђености. Будући да доноси грађу са, у оновременој науци, скоро потпуно непознатих и загонетних територија, Јастребовљева збирка значајна је и као прво велико дело о фолклору Старе Србије. Реч је о збирци од изузетног значаја за науку, и то не само за фолклористику него и за етнологију, лингвистику, историју. С друге стране, изузетне уметничке вредности дела народног ствараоца садржаних у овој књизи, те гипка Јастребовљева реченица и приповедачки таленат, чине ову збирку пријемчивом и за ширу читалачку публику. Објављивање српског превода Јастребовљевог дела после више од сто година од његовог излажења велики је догађај за српску науку, али и за српску културу и културну самосвест. Овај издавачки подухват уздарје је српске науке Јастребову и израз свести да се кроз свестрану спознају традиције потврђује и идентитет једног народа, што је посебно значајно у временима у којима смо суочени с различитим видовима оспоравања и покушајима прекрајања наше материјалне и духовне баштине с ових простора.

МА Дејан Илић

Институт за књижевност и уметност, Београд
Е-пошта: dejan.ikum@gmail.com

Примљено: 20. 4. 2021.

Прихваћено: 10. 5. 2021.